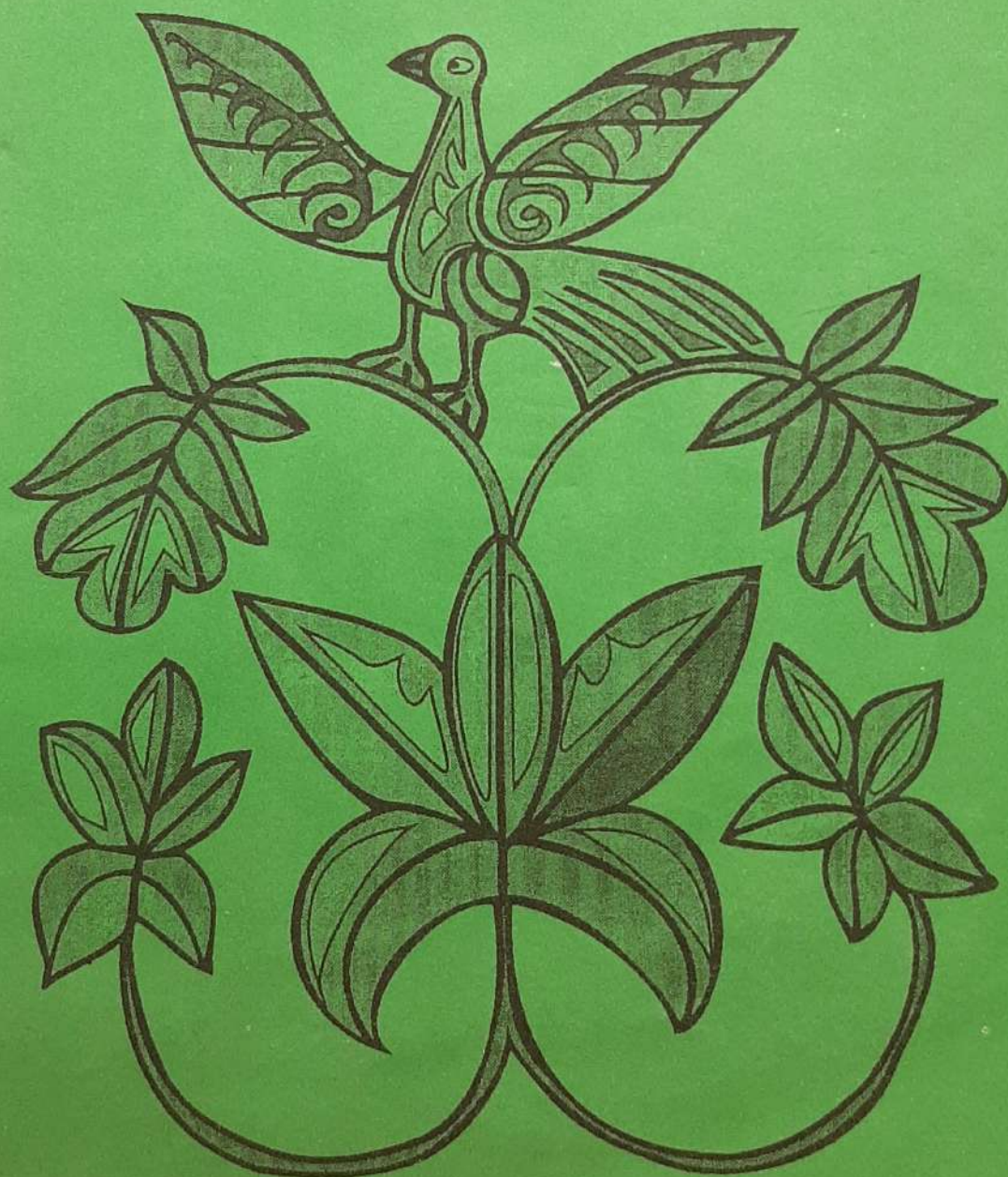

Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія федьковича

Підлягає поверненню на кафедру

**Фонетика і фонологія
сучасної української літературної мови**

Практичні завдання

Чернівці
„Рута”
2007

УДК 811.161.2”34(075.8)

ББК 81.411.1–932.1

Ф776

Друкується за ухвалою редакційно-видавничої ради Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Ф776 Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови: Практичні завдання для студентів спеціальності „Переклад” (українсько-російський) / Укл.: Гуцуляк Т. Є. – Чернівці: Рута, 2006. – 51 с.

У навчально-методичому посібнику запропоновано блоки теоретичних та практичних завдань з „Фонетики та фонології сучасної української мови” для студентів спеціальності „Переклад” (українсько-російський).

З метою глибшого засвоєння теоретичного матеріалу подаються завдання для індивідуальної та самостійної роботи. Окремі вправи спрямовано на встановлення особливостей фонетичної системи української та російської мов.

Додаткова література, яка запропонована до кожної теми, передбачає самостійну науково-дослідну роботу студентів. З цією метою розроблено й низку завдань для індивідуальної роботи.

ББК 81.411.1-932.1

© „Рута”, 2007

Зміст

Модуль перший

Тема 1: Фонетика і фонологія сучасної української мови.....	5
Тема 2: Будова мовного апарата. Анатомо-фізіологічні передумови творення мовних звуків	7

Модуль другий

Тема 1. Система фонем сучасної української літературної мови. Модифікації фонем.....	15
Тема 2. Чергування голосних звуків	22
Тема 3. Чергування приголосних звуків.....	32

Модуль третій

Тема 1. Склад і складоподіл	38
Тема 2: Наголос і основні правила наголошування слів у сучасній українській літературній мові	42
Контрольні питання для самоперевірки.....	49

Передмова

Звуковий бік мови є основною формою її існування. Будь-яка мовна одиниця передається через звукове вираження, а її фонемний склад допомагає відрізнити значення одого слова від іншого.

Знання артикуляційно-акустичних властивостей звуків, які вивчаються у фонетиці, та їх функціональних особливостей, що є предметом аналізу у фонології, є обов'язковою теоретичною базою філологічної підготовки для студентів спеціальності „Переклад” (українсько-російський).

Звукова система кожної мови становить єдність елементів, які пов'язані між собою та функціонують за певними законами і є спільними й специфічними для кожної мови.

Пропонований навчально-методичний посібник має на меті допомогти студентам опанувати теоретичні знання з курсу „Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови” через завдання, представлені в теоретичному блоці та через низку практичних та індивідуальних вправ. За допомогою конкретного мовного матеріалу студенти матимуть змогу здійснити порівняльну характеристику фонем і звука, як одиниць мови та мовлення; розглянути реалізацію госних і приголосних фонем у різних звукових варіантах; з'ясувати артикуляційні та акустичні властивості звуків української мови, порівнявши їх з такими самими характеристиками звуків російської мови та ін.

Засвоєння особливостей та закономірностей вимовлення звуків, їх сполучуваності в усному мовленні, правил наголошування слів послужить підґрунтям культури усної і писемної мови, удосконалення літературної вимови, дикції у майбутній практиці студентів-перекладачів.

Завдання, запропоновані в навчально-методичному посібнику, в межах кожної теми розподілено на теоретичний і практичний блоки вправ, що допоможе різнобічно перевірити набуті теоретичні знання та розвинути практичні навички студентів. У поданих завданнях передбачено аналіз мовного матеріалу, письмові коментарі, теоретичні обґрунтування, що впливають зі спостережень над певними фонетичними явищами; порівняння звукової системи української і російської мов; індивідуальну роботу з науковими джерелами та лексикографічними працями; спостереження за специфікою усного мовлення.

Модуль перший

Тема 1: *Фонетика і фонологія сучасної української мови*

1. Предмет і завдання фонетики і фонології.
2. Зв'язок фонетики з іншими науками.
3. Визначення понять „звук” і „фонема”, основні ознаки цих одиниць.
4. Сегментні (лінійні) і надсегментні (нелінійні) звукові одиниці.

I. Обов'язкова література.

1. Карпенко Ю. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови: учбовий посібник для студентів філологічних факультетів. – Одеса, 1996. – С. 5 – 13.
2. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. – К., 1969.
3. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. А. Грищенка. – К., 1997. – С. 11 – 13.
4. Тоцька Н. Сучасна українська літературна мова: фонетика, орфоєпія, графіка, орфографія. – К., 1981. – С. 3 – 13.
5. Юшук І. Українська мова. – К., 2003. – С. 59.

II. Додаткова література.

1. Артемов В. Экспериментальная фонетика. – М, 1956.
2. Бондарко Л., Вербицкая П., Гордина М. Основы общей фонетики. – Спб., 1991. – С. 64 – 87.
3. Современный русский литературный язык / Под ред. Н. Шанского. – Ленинград, 1988. – 671 с.
4. Смаль-Стоцький С. і Гартнер Ф. Руська грамMATика. – Львів, 1893. – 184 с.
5. Трубецкой Н. Основы фонологии. – М., 1966. – 372 с.
6. Щерба Л. Избранные работы по языкознанию и фонетике. – Ленинград, 1958. – Т.1. – 182 с.

Теоретично-практичний блок завдань

Завдання 1. *Термін фонетика у перекладі з грецької мови означає:*

а) мовний; б) звуковий, голосовий; в) голосовий, інтонаційний; г) артикуляційний.

Завдання 2. Фонетика – це

а) галузь мовознавства, в якій вивчається звукова система мови в зв'язку з її смисловою роллю та різноманітні звукові зміни, що наступають у мовленні при сполученні звукових елементів між собою;

б) розділ мовознавства, в якому здійснюється власне лінгвістичне вивчення звуків з погляду їх функціонування в мові;

в) напрямок у лінгвістиці, який вивчає сукупність правил вимови звуків та їх сполук;

г) розділ мовознавчої науки, що вивчає експресивні властивості звуків мови, засоби її милозвучності.

♦ **Завдання для індивідуальної роботи.** Підготуйте порівняльний аналіз тлумачення понять фонетика і фонологія за різними науковими джерелами. Для роботи використайте додаткову літературу, запропоновану до цієї теми.

Завдання 3. Функція якої з названих одиниць полягає у розрізненні і розпізнаванні значущих одиниць – морфем, а через них і слів; відповідь обґрунтуйте, навіши приклади:

а) наголосу; б) звука; в) фонеми; г) складу.

Завдання 4. У якому рядку всі ознаки стосуються звука:

а) абстрактна, лінійна, мовленнєва одиниця;

б) конкретна, лінійна, мовленнєва одиниця;

в) самостійна, конкретна, мовна одиниця;

г) абстрактна, нелінійна, мовна одиниця.

Завдання 5. Зв'язок з якою мовною дисципліною виявляє фонетика, коли до уваги береться таке явище: чергування звуків – один із засобів вираження ряду граматичних значень (напр. *косити – кошу; несу – ніс*):

а) з лексикологією; б) з морфемікою; в) орфографією; г) морфологією.

Завдання 6. Зв'язок з якою мовною дисципліною виявляє фонетика, коли до уваги береться таке явище: написання слів розширити, кишень, підпишешся, директор не збігається з їх вимовою, проте є закономірністю української мови:

а) з лексикологією; б) з морфемікою; в) орфографією; г) морфологією.

Завдання 7. *З'ясуйте, яка різниця у фонемному складі поданих слів. Розкрийте особливості зв'язку фонетики з лексикологією. Як фонемний склад слова пов'язаний з його лексичним значенням?*

Адаптація (пристосування) – адоптація (юрид.термін усиновлення); багатир (заможний чоловік) – богатир (людина надзвичайної сили); афект (емоційний стан) – ефект (результат, наслідок, враження); балансер (акробат) – балансир (довга жердина для зберігання рівноваги); барва (природний колір) – фарба (колір, нанесений штучно); варта (група людей для охорони) – вахта (перебування на посту); верес (вічнозелений кущ) – вереск (пронизливий крик); вщент (зовсім, остаточно) – вщерть (до самого верху); готель (приміщення для приїжджих) – мотель (готель на автотрасі); орден (відзнака) – ордер (документ).

♦ **Завдання для індивідуальної роботи.** *Доберіть самостійно приклади слів, у яких зміна однієї фонemi призводить до появи нової лексичної одиниці. Складіть з ними речення.*

Завдання 8. Кому з українських та російських мовознавців належить визначальна роль у формуванні загальної теорії фонології? Відповідь підготуйте, опрацювавши праці зі списку додаткової літератури

Завдання 9. Підтвердіть за допомогою самостійно дібраних прикладів те, що **фонема** виступає у мовній системі як одиниця, що узагальнює певну, реально існуючу множинність звуків і становить обов'язкову категорію мови як суспільного явища. Тоді як **звук** належить до категорії мовленнєвого акту, будучи найменшим елементом мовленнєвого потоку, що варіюється у різних позиціях слова, набуває певних особливостей звучання у різних мовців.

♦ **Завдання для індивідуальної роботи.** Для більш детального і ширшого висвітлення поданого питання підготуйте реферативне повідомлення за працями, включеними до списку літератури.

Тема 2: Будова мовного апарата. Анатомо-фізіологічні передумови творення мовних звуків

1. Будова мовного апарата. Активні і пасивні мовні органи.
2. Артикуляційна й акустична характеристика звуків

країнської мови.

3. Класифікація голосних і приголосних звуків.

5. Порівняльна характеристика звукової системи української і російської мов.

6. Фонетична транскрипція.

7. Фонетичний розбір слова.

I. Обов'язкова література.

1. Карпенко Ю. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови: учбовий посібник для студентів філологічних факультетів. – Одеса, 1996. – С. 13 – 46.
2. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. – К., 1969. – С. 200 – 201.
3. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. А. Грищенка. – К., 1997. – С. 13 – 48.
4. Тоцька Н. Сучасна українська літературна мова: фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. – К., 1981. – С. 13 – 21; 43 – 95.
5. Ющук І. Українська мова. – К., 2003. – С. 59 – 69.

II. Додаткова література.

1. Жилко Ф. Фонологічні особливості української мови в порівнянні з іншими слов'янськими. – К., 1963. – 36 с.
2. Німчук В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія г // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 3 – 19.
3. Потєбня А. К истории звуков русского языка. – Воронеж, 1876. – 243 с.
4. Славутич Я. У яких словах писати г // Мовознавство. – 1996. – № 1. – С. 63 – 69.
5. Современный русский литературный язык / Под ред. Н. Шанского. – Ленинград, 1988. – 671 с.
6. Тоцька Н. Система голосних фонем української мови // Мовознавство. – 1983. – № 5. – С. 16 – 23.
7. Українець Л. Кореляція приголосних за дзвінкістю – глухістю в українській мові // Українське мовознавство: Респ. міжвід. наук. зб. – К., 1984. – Вип. 12. – С. 41 – 48.
8. Фаріон І. Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір. – Львів, 2004. – 118 с.
9. Щерба Л. Избранные работы по языкознанию и фонетике. – Ленинград, 1958. – Т.1. – 182 с.
10. Щерба Л. Русские гласные в качественном и количественном отношении. – Ленинград, 1983. – 155 с.

Блок завдань для перевірки теоретичного матеріалу

Завдання 1. *Творення мовних звуків починається у :*

а) у легенях; б) гортані; в) глотці; г) ротовій порожнині.

Завдання 2. *Яку функцію при творенні звука виконує глотка:*

а) виступає резонатором, надаючи звукам того чи іншого забарвлення;

б) утворює мовний голос;

в) подає струмінь повітря для утворення звука;

г) здійснює коливання повітряного струменя.

Завдання 3. *До активних мовних органів належать:*

а) голосові зв'язки, губи, носова порожнина;

б) язик, задня стінка глотки, голосові зв'язки;

в) альвеоли, зуби, губи;

г) піднебінна завіса, тверде піднебіння, язик.

Завдання 4. І. *У якому рядку подано артикуляційні властивості голосних звуків:*

а) це звуки людської мови, які творяться внаслідок долання повітряним струменем, що виходить поштовхом з легенів, перешкоди у вигляді зімкнення мовних органів або звуження голосового каналу. М'язова напруга апарату мовлення є нерівномірною і скерована на закриття ротової порожнини;

б) це звуки людської мови, які творяться без виникнення будь-якої перешкоди на шляху повітряного струменя. М'язова напруга апарату мовлення є рівномірною і скерована на розкриття ротової порожнини.

ІІ. *Доповніть характеристику голосних та приголосних звуків, подавши їх акустичні та функціональні відмінності.*

Завдання 5. *На які групи поділяються приголосні звуки за участю голосу і шуму:*

а) губні і язикові; б) шумні і сонорні; в) дзвінкі і глухі; г) шумні і проривні.

Завдання 6. Визначте рядок, у якому подано всі сонорні приголосні звуки:

- а) [д], [с], [р], [л], [н], [ц], [й], [н'], [р'];
- б) [д], [с], [т], [з], [дз], [ц], [л], [н], [р];
- в) [в], [м], [н], [л], [р], [н'], [л'], [й], [р'];
- г) [в], [м], [н], [л], [р], [й], [в'], [м'], [р'].

Завдання 7. Визначте рядок, у якому подано всі передньо-язикові приголосні:

- а) [д], [т], [з], [с], [дз], [ц], [й], [н'], [р'], [н], [л], [дз'], [ц'], [ж], [ш], [дж];
- б) [д], [с], [т], [з], [дз], [ц], [л], [н], [р];
- в) [в], [ф], [д], [т], [з], [с], [дз], [ц], [н'], [р'], [н], [л], [дз'], [ц'], [ж], [ш], [дж];
- г) [д], [т], [з], [с], [дз], [ц], [л], [л'], [н'], [н], [р], [р'], [ц'], [дз'], [ш], [дж], [ж], [ч], [д'], [т'], [з'], [с'].

Завдання 8. Визначте, до якої групи за способом творення належать приголосні [дз], [ц], [дж], [ч], [дз'], [ц']:

- а) проривні; б) фрикативні; в) африкати; г) дрижачі.

Завдання 9. Які приголосні звуки в українській мові не бувають м'якими, а лише напівном'якшеними:

- а) [д], [т], [з], [с], [дз], [ц], [н], [л], [р];
- б) [дж], [ч], [ш], [ж], [р];
- в) [б], [п], [в], [м], [ф], [ж], [дж], [ч], [ш];
- г) [б], [п], [в], [м], [ф], [дз], [ц].

Блок практичних завдань

Завдання 1. Визначте, у якому рядку всі голосні у словах **а)** однакові за ступенем підняття; **б)** належать до одного ряду:

1. Роздум, гроза, таможня, гроно, розрада, грабунок, голосування, панування, грудка, парасолька, напрочуд, погруддя, клятва, побудова, кухоль, кучугура, латаття, майно, молоток, народжування;
2. Тепло, надбання, позаочі, комета, обтяжливий, копито, крамниця, мандрівка, нагляд, негайно, обнова, оксамитовий, теорема, одноманітність, репортаж, реманент, надіятися, розпитувати, небосхил, розраховуватися, мурувати;

3. Термометр, комплекс, плесо, терен, розголос, поверх, обонець, поле, конгрес, клеймо, молоко, невже, концерт, опеньок, репортер, ковток, ремесло, стремено, рельєф, стовпець;
4. Траплятися, колиска, народжуватися, поет, творець, рентген, мовчанка, розпука, самолюб, подружжя, тайга, терпець, метод, тепловоз, телескоп схаменутися, телестудія, напоготові, товариство, розлука;

♦**Завдання для індивідуальної роботи.** Усі слова запишіть в алфавітному порядку.

Завдання 2. Прочитайте подані пари слів. Поясніть особливості артикуляції лабіалізованих і нелабіалізованих голосних звуків.

Молоко – казка, кучугура – терен, ковток – тріщина, тулуб – тягар, тютюн – титан, турбувати – ставити, службовий – синівський, розпуск – ризик, добробут – десятий, добуток – діалект.

Завдання 3. I. Прочитайте подані слова. Запишіть їх фонетичною транскрипцією. Зверніть увагу на їх наголошування. Порівняйте артикуляційно-акустичні особливості наголошених і ненаголошених голосних [e], [u], [o].

Сутеніти, занедужати, колесо, занепасти, **голубити**, гребінець, **доручення**, завертати, **готуватися**, колихати, **колючий**, **котушка**, метушитися, розумник, горнути, кристал, обминути, підводитися, надокучити, капелюх, свердлити, постелити, розхитати, **хомут**, **процитувати**, користуватися, занепасти, шепотіти.

II. Виділені слова перекладіть російською мовою. Поясніть специфіку вимовляння голосних звуків в обох мовах.

Завдання 4. Порівняйте кількість голосних і приголосних звуків в українській та російській мовах. Вкажіть, які приголосні входять до звукового складу української мови й відсутні в звуковій системі російської мови та навпаки. Відповідь подайте письмово у вигляді порівняльної таблиці.

Завдання 5. Прочитайте речення. Запишіть їх фонетичною транскрипцією. Випишіть слова зі звуками, яких немає в російській мові. Поясніть, як вони вимовляються і позначаються на письмі. Перекладіть виписані слова російською мовою.

1. А дзвони б'ють, дзвони калатають! Здається, небо й землю розхитають (Ліна Костенко).
2. Чомусь згадалися ночі на Купала... Зірками ніч висока накупала (Ліна Костенко).
3. Яка краса відродження країни! Ще рік, ще день назад тут чувся плач рабів, ...І журно дзвін старий по мертвому гудів (Олександр Олесь).
4. Над самим Дніпром на горах, Огороджений з боків Ровом, мурами, валами, Київ виріс і розцвів (Олександр Олесь).

Завдання 6. Проаналізуйте якісне співвідношення дзвінких і глухих, твердих і м'яких приголосних в українській та російській мовах. Використайте подану нижче таблицю. Доберіть самостійно приклади слів російської мови, в яких би губні та шиплячі приголосні вимовлялися м'яко.

Наприклад: рос.м. черёмуха – укр. м. черемха; рос. м. бровь – укр. м. брова.

Українська мова		Російська мова		Українська мова		Російська мова	
Тверді	М'які	Тверді	М'які	Дзвінкі	Глухі	Дзвінкі	Глухі
б	—	б	б'	б	п	б	п
п	—	п	п'	—	—	б'	п'
в	—	в	в'	г	х	—	—
ф	—	ф	ф'	г	к	г	к
д	д'	д	д'	—	—	—	—
т	т'	т	т'	д	т	д	т
з	з'	з	з'	д'	т'	д'	т'
с	с'	с	с'	ж	ш	ж	ш
дз	дз'	—	—	з	с	з	с
ц	ц'	ц	—	з'	с'	з'	с'
л	л'	л	л'	дж	ч	—	—
м	—	м	м'	дз	ц	—	—
н	н'	н	н'	дз'	ц'	—	—
р	р'	р	р'				
ж	—	ж	—				
ч	—	—	ч'				
ш	—	ш	—				
дж	—		—				
г	—		—				
к	—	к	к'				
х	—	х	х'				
г	—	г	г'				
—	й	—	—				

Завдання 7. Прочитайте вголос подані пари слів. Зверніть увагу на артикуляцію твердих і м'яких, твердих і напівном'яшених приголосних звуків. Запишіть слова фонетичною транскрипцією.

Рік – рак, тік – так, ціп – цап, ніс – нас, ліс – лис, зір – зирк, дім – дим, сім – сом, кіт – кит, бік – бик, спік – спека, він – вона, фірма – ферма, гілка – голка, хіба – хиба, чіп – час, шість – шифр, жінка – жонатий.

Завдання 8. I. Подані слова запишіть фонетичною транскрипцією і розподіліть на дві групи: 1) слова, в яких є м'які приголосні звуки; 2) слова, в яких є напівном'яшені приголосні.

Вдосвіта, вдосталь, бігун, міркувати, вдячний, їздець, ківш, індієць, кепський, кочівник, кругообіг, кругозір, дзюрчати, піраміда, пластівці, фіалка, хімік, няньчити, чітко, своєрідний, **цілющий**, щілина, **цілий**, щітка, **цілковитий**, щеміти, **цілина**, гірко, джигіт, **цокіт**, **цілком**, **цілувати**, **цілющий**, **цілеспрямований**.

II. Виділені слова перекладіть російською мовою, порівняйте вимовляння приголосного [ц] в обох мовах, дайте повну характеристику цього звука.

Завдання 9. I. Запишіть текст фонетичною транскрипцією. Випишіть усі слова, в яких є сонорні приголосні. Поясніть, як співвідноситься участь голосу й шуму при їх творенні.

Не шукаю до тебе
Ні стежки, ні броду –
Ти у грудях моїх,
У чолі і в руках.
Упаду я зорею,
Мій вічний народе,
На трагічний і довгий
Чумацький твій шлях (Василь Симоненко).

II. Зі слів поданого тексту випишіть усі шумні приголосні, розподіливши їх на дзвінки і глухі, подайте їх парні відповідники.

Завдання 10. I. Із поданих слів випишіть такі, в яких усі приголосні однакові за місцем творення. Відповідь обґрунтуйте. Доповніть виписаний ряд слів власними прикладами.

Гречка, дума, сонце, **калач**, груша, **веселка**, поле, дзвін, старовина, кобзар, юнак, **леліяти**, час, **майбутнє**, щедрість,

обличчя, митець, ростити, булава, **врода**, відблиск, **гречний**, йодистий, сітя, **жито**.

II. Виділені слова перекладіть російською мовою, порівняйте характеристику приголосних за місцем творення.

Завдання 11. Порівняйте вимову слів в українській та російській мовах. Зверніть увагу, як вимовляються звуки [d], [t], [k], [x], [ч], [м], [в], [ф]. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Зробіть фонетичний розбір виділених слів.

Хитрий – хитрий, **кивати** – кивать, ковати – ковать, хор – хор, текти – течь, точити – точить, чистий – чистый, **чітко** – чётко, **молодий** – молодой, місце – место, вагон – вагон, віра – вера, **фабрика** – фабрика, Федір – Фёдор, думати – думать, дядько – дядя.

Завдання 12. I. У поданих словах схарактеризуйте всі приголосні за способом творення, заповнивши таблицю.

Проривні	
Щілинні	
Африкати	
Зімкнено-прохідні	

Літописання, пахощі, **скуйовджений**, перехожий, **зраджувати**, **дзвонар**, **розсерджений**, перехрестя, **дзюркотіти**, **підзеленити**, **дженджик**, **дженджуристий**, журба, **підживлення**, гончар, гуля, скриня, священний.

II. Прочитайте вголос виділені слова, поясніть особливості вимови буквосполучень дж, дз. З'ясуйте, в яких випадках вони позначають африкати, а в яких дві самостійні фонemi. Перекладіть ці слова російською мовою.

♦Завдання для індивідуальної роботи.

1. Підготуйте реферат „Розвідки О.О. Потебні про звуковий склад російської мови”. За основу використайте працю вченого „К истории звуков русского языка” (1876 р.).

2. Підготуйте реферат на тему „Становлення літери **г** на позначення проривного задньоязикового звука в українській правописній системі”. За основу використайте праці В. Німчука, Я. Славутича та І. Фаріон, включені до списку додаткової літератури.

Модуль другий

Тема 1. Система фонем сучасної української літературної мови. Модифікації фонем.

1. Фонологічна ситема української мови.
2. Ознаки фонем, їх вияв у мовленні.
3. Комбінаторні і позиційні модифікації голосних і приголосних фонем.
4. Типи асиміляції приголосних фонем.
5. Дисиміляція приголосних фонем.

I. Обов'язкова література.

1. Жовтобрюх М., Кулик Б. Курс сучасної української літературної мови. – К., 1972. – С. 116 – 121.
2. Карпенко Ю. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови: учбовий посібник для студентів філологічних факультетів. – Одеса, 1996. – С. 49 – 51; 85 – 88.
3. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. А. Грищенка. – К., 1997. – С. 56 – 64.
4. Тоцька Н. Сучасна українська літературна мова: фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. – К., 1981. – С. 95 – 114.
5. Юшук І. Українська мова. – К., 2003. – С. 104 – 110.

II. Додаткова література.

1. Замський А. Подовжені приголосні у фонологічній і морфологічній системах української мови // Мовознавство. – 1988. – № 6. – С. 56 – 65.
2. Костів О. Асиміляція приголосних звуків української мови за дзвінкістю / глухістю (ядро та периферія) // Збірник праць і матеріалів на пошану професора Івана Ковалика. – К., 2003. – С. 148 – 153.
3. Українська мова: Енциклопедія. – К., 2004. – С. 33 – 34; 142.
4. Орфоепічний словник української мови: В 2-х томах – К., 2001 – 2003.

Блок завдань для перевірки теоретичного матеріалу

Завдання 1. Скільки фонем нараховує фонологічна система української мови:

- а) 33; б) 32; в) 38; г) 41.

Завдання 2. У якому рядку подано правильно всі приголосні фонери української мови:

а) |д|, |т|, |з|, |с|, |б|, |п|, |ж|, |ш|, |дж|, |ч|, |дз|, |ц|, |г|, |к|, |г|, |х|, |р|, |л|, |м|, |н|, |в|, |ф|, |й|, |д'|, |т'| |з'|, |с'|, |дз'|, |ц'|, |л'|, |н'|, |р'|;

б) |д|, |т|, |з|, |с|, |ж|, |ш|, |б|, |п|, |дж|, |ч|, |дз|, |ц|, |г|, |к|, |г|, |х|, |р|, |л|, |м|, |н|, |в|, |ф|, |й|, |д'|, |т'| |з'|, |с'|, |дз'|, |ц|, |ч'|, |ж'|, |к'|;

в)) |д|, |т|, |б|, |п|, |з|, |с|, |ж|, |ш|, |дж|, |ч|, |дз|, |ц|, |г|, |к|, |г|, |х|, |р|, |л|, |м|, |н|, |в|, |ф|, |й|;

г)) |д|, |т|, |з|, |с|, |ж|, |ш|, |дж|, |ч|, |дз|, |ц|, |б|, |п|, |г|, |к|, |г|, |х|, |р|, |л|, |м|, |н|, |в|, |ф|, |й|, |д'|, |т'| |з'|, |с'|, |дз'|.

Завдання 3. На письмі ми позначаємо переважно:

а) звуки; б) фонери.

Завдання 4. У якому рядку всі ознаки стосуються фонери:

а) абстрактна, неподільна, нелінійна, мовна одиниця;

б) абстрактна, лінійна, мовленнєва одиниця;

в) неподільна, нелінійна, конкретна мовна одиниця;

г) конкретна, лінійна, мовленнєва одиниця.

Завдання 5. Головний вияв фонери – це:

а) звук, який можливий при реалізації фонери окремими групами носіїв української мови;

б) звук, який є статистично найуживанішим різновидом фонери і сприймається слухачем як її еталон, як основний виразник фонери;

в) звук, який з'являється внаслідок взаємодії звуків у мовно-му потоці.

Завдання 6. Яка модифікація фонери відбулася у вимові слів [солов'їко], [буваў]:

а) позиційна; б) факультативна; в) комбінаторна.

Завдання 7. Подовження приголосних звуків у словах *колося, переллють* виникло в українській мові внаслідок:

а) позиційних модифікацій; б) словотворення; в) прогресивної асиміляції.

Завдання 8. Вимовляння фонем [д], як звука [дз], у слові гарбуз [ґарбʊдз]; [ц'], як [ц], у слові гірчиця [г'і́рчі́ця]; [є], як [а] та [і], у слові телеграф [тал'і́граф] належить до:

- а) головного вияву фонем;
- б) позиційного вияву фонем;
- в) факультативного вияву фонем;
- г) комбінаторного вияву фонем.

Завдання 9. Дисиміляція приголосних звуків – це:

- а) уподібнення приголосних; б) розподібнення приголосних;
- в) подовження приголосних.

Блок практичних завдань

Завдання 1. Із поданих речень випишіть слова із позиційними та комбінаторними модифікаціями фонем, охарактеризуйте їх.

1. Сонце усміхається, наче дівчина весною. 2. Боїться, як торішнього снігу. 3. Вертиться, як в'юн в ополонці. 4. Народитися в сорочці. 5. Без серця, без жалю, без роду, без племені. 6. В'язи собі скрутити. 7. Схопити гарбуза 8. Порожній, як розсохла бочка (Народна мудрість). 9. На довгій ниві нашого життя трапляється бадиллячко і квіти (Леонід Глібов).

Завдання 2. Із поданих речень випишіть слова, в яких відбувається асиміляція приголосних фонем. Розподіліть їх на чотири групи: а) явище асиміляції за глухістю, б) явище асиміляції за дзвінкістю; б) явище асиміляції за місцем і способом творення; в) явище асиміляції за твердістю/м'якістю.

1. Людей такого рідкісного дару хоч трохи, люди, треба берегти! 2. Пройшло життя. Не варт було і труду. Лиш образи наберешся вщерть. 3. А сон минув, розстанув. І натомість раптовим болем обпекла свідомість. 4. Ой, ллються сльози материнські, ллються! Свята печаль, печаль без гіркоти. 5. А то – щедрієм. Низочкою ходим, тонкими голосочками виводим: „Ой на річці на Йордані Там пречиста ризи прала”. 6. Летять з гори санки і гринджолята, в очах мигтять занесені тини. 7. Погане літо, не було врожаю. Та ще ж тягтися на чоботи й кожух. 8. Той берег наш, урослий очеретом.....де на гнізді з вербовим мінаре-

том старий лелека молиться до зір. 9. Хоч би заснути.Але вже не спалось. Душа до ранку смутком осипалась. 10. Нелегко, кажуть, жити на дві хати. А ще нелегше – жити на дві душі! 11. Було, під вечір луцимо квасолію, а Гриць іде городами до нас. 12. Скажу всю правду, ...а ти у вічі дивишся мені (Ліна Костенко „Маруся Чурай”).

Завдання 3. Прочитайте українські прислів'я. Запишіть їх фонетичною транскрипцією. Зверніть увагу на чітку вимову дзвінких приголосних звуків у кінці складу і слова. Порівняйте вимову дзвінких приголосних в українській і російській мовах.

1. Прудка, як дзига. 2. Відсадив його, як кота від сала. 3. Сказав, як гвіздом прибив. 4. Швидка, як блискавка. 5. Сильний, як дуб. 6. Потрібний, як торішний сніг. 7. Обмок, як вовк, змерз, як пес. 8. Круглий, наче гарбуз. 9. Довгий, як жердка. 10. Гостра, як ніж. 11. Молода і хороша, як ягідка. 12. Солодкий, як мед. 13. Гризти, як миша. 14. Сизий, як голуб.

Завдання 4. I. Доберіть самостійно приклади слів, які б ілюстрували наступні модифікації фонем. Використайте у роботі орфоепічний словник української мови.

[с]:[ш]→[ш:];	[з]:[ж]→[ж:];
[с]:[ч]→[шч];	[з]:[ш]→[ш:];
[ж]:[ц']→[з'ц'];	[ш]:[с']→[с':].

II. Порівняйте вимовлення таких звукосполучень у російській мові.

Завдання 5. I. Поясніть причини появи подовжених приголосних звуків у поданих словах. Запишіть їх орфографічно та фонематичною транскрипцією. З'ясуйте, у яких випадках довгий звук позначає дві тих самих фонем, а в яких дві різні фонем. **II.** Поясніть, які звуки в українській мові не можуть вимовлятися подовжено.

[козач:и'на], [закв'іч:ани'ї], [доц':і], [см'ійес':а], [стор'іч':а], [м'іц':у], [бе"з:ахи'єсни'ї], [за'йяз':у], [колос':а], [п'і'дén:и'ї].

Завдання 6. I. Поясніть, яка модифікація приголосних вплинула на появу подовжених звуків [д':], [т':], [з':], [с':], [л':], [н':], [ж□:], [ш□:], [ч□:] у поданих словах української мови.

II. Порівняйте вимову та написання слів в українській та російській мовах.

Українська мова:

стаття
зілля
знання
життя
полісся
бездоріжжя
суддя
колосья
сіллю
тінню
нічню
маззю
затишшя

Російська мова:

статья
зелье
знание
жизнь
полесье
бездорожье
судья
колосья
солью
тенью
ночью
мазью
затишье

Завдання 7. I. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Поясніть особливості вимови буквосполучення тсья в українській та російській мовах. Дайте повну характеристику наявних модифікацій фонем у поданих словах.

Укр.: розпускається, розправляється, розписується, розчаровується, роз'їжджаються, готується, борється.

Рос.: распускаются, расправляются, расписываются, разочаровываются, разъезжаются, готовятся, борются.

II. Поясніть, від чого залежить написання та вимова префіксів роз- (в українській мові) та раз- і рас- (у російській мові).

♦**Завдання для індивідуальної роботи.** Доберіть самостійно слова в українській та російській мовах, у яких би спостерігалася реалізація фонем [т'] і [с'] як звуків [ц'] та [ц].

Завдання 8. Прочитайте подані сполучення прийменників з іменниками українською та російською мовами. Запишіть їх фонетичною транскрипцією. Порівняйте, які модифікації фонем відбуваються у звукосполученнях [зч] в українській мові та [сч] у російській мові.

Українська мова:

з чолом
з часником
з черешні
з черемохою
з чашкою
з четверга
з читального залу
з чудовим настроєм

Російська мова:

с челом
с чесноком
с черешни
с черёмухой
с чашкой
с четверга
с читального зала
с чудесным настроением

Завдання 9. I. Поясніть, яка модифікація приголосних фонем вплинула на появу м'якого [с'] у суфіксі –ськ(ий) у словах української мови. Порівняйте їх зі словами російської мови.

II. Поясніть особливості вимови та написання поданих слів в обох мовах.

Укр.: сільський, людський, кінський, ковальський, гончарський, морський.

Рос.: сельский, человеческий, конский, гончарский, морской.

Завдання 10. Запишіть слова фонетичною та фонематичною транскрипцією. Поясніть наявність чи відсутність асиміляції за м'якістю/твердістю.

Влучність, гідність, шляхетний, ганчірка, дошкільний, єдність, гніздо, задрімати, досвід, закреслювати, хвіст, зміцнювати, клювати, хлюпати, чіпляти, годівля, ясність, оспівати, геометрія, інтелігенція, іспанський, зніяковіти.

Завдання 11. I. Розподіліть слова на дві колонки: 1) у яких кінцевий приголосний префікса асимілюється наступним м'яким; 2) у яких кінцевий приголосний префікса не зазнає асиміляції.

II. Прокоментуйте різні думки дослідників щодо явища асиміляції кінцевого приголосного префікса за м'якістю.

Здійснитися, звільнитися, знівечити, зрізувати, відрікатися, віддячити, відтягати, відчіпляти, підлягати, надмірний, рознісся, підвіконня, роздягатися, підрядний, розділовий, розміняти, розвівати.

Завдання 12. Випишіть слова, в яких відбулася дисиміляція приголосних. Дайте характеристику цього явища.

Відстань, делікатність, місячний, в'язкість, торішний, гречність, абихто, клясти, цвісти, кращий, постать, ближчий, ляний,

молочний, листя, рушник, плисти, нести, важчий, з'їсти, кру-
тяться, милість, солодший, ніхто, гарніший.

Завдання 13. Від дієслів першої особи однини утворіть форми інфінітива і визначте, в яких із них відбувається дисиміляція.

Кладу, мету, цвіту, краду, оповідаю, дійду, пливу, лізу, стрижу, веду, годую, мету, плету, трясу, везу, підмітаю, хрещу, оголошую, расту, живу.

Завдання 14. Запишіть слова у три колонки: 1) у яких відбувається асиміляція; 2) у яких відбувається дисиміляція; 3) у яких не відбувається жодна з названих модифікацій.

Дужчий, перепливають, роздоріжжя, занепадати, сердешний, лиття, слабший, козаччина, людський, розрізати, дійдуть, делікатність, мести, розширити, кріль, уквітчаний, кладка, дехто, схилити, проклясти, рибалка, з легкістю, хтось, соняшники, гончар.

Завдання 15. З поданих речень випишіть слова, в яких спостерігаємо явище дисиміляції, охарактеризуйте причини його появи.

1. Погасла пожежа, воскресла Держава, прокинувся великий народ, Вам, Лицарі, лаври! Вам, велетні, слава Навіки і з роду у рід (Олександр Олесь). 2. Вночі мені все якось наче ближче.... Всіх обійду. Зайду на кладовище. Там Гриць лежить. Над ним росте трава. 3. І сам не знаю, – щоб одну кохати, а другу в церкву до вінця вести! 4. О Господи, його вже поховали.а хтось подав мені води,....а я не знала, хто, куди.... 5. Я піснями біль тамую, ...Пряду печаль, співається само (Ліна Костенко).

♦**Завдання для індивідуальної роботи.** Із поданих текстів випишіть слова з усіма можливими явищами модифікацій голосних і приголосних фонем. Порівняйте їх в українській та російській мовах.

Українська мова

Писк, клекіт, зойк у хмарі ще дужчий. Ось-ось вона трісне, ось-ось сповниться велетнева погроза. Навіть вітер утих на хвилю. Блискавки над Ділом

Російська мова

Визг, шум, вопли в туче стали ще сильнеє. Вот-вот она лопнет, вот-вот осуществится угроза великана. Даже ветер утих на мгновенье. Молнии

погасли. Була хвилина страшного тривожного напруження в усій природі; все, що живе внизу, дерева, збіжжя і трави, звірі й люди стояли, тремтячи і запираючи в собі дух; голос дзвонів на далекій дзвіниці чувся тепер виразно, але не як сильна переможна сила, а тільки як жалібне голосіння по помершим (Іван Франко „Під оборогом”).

над Дилом погасли. Была минута страшного, тревожного напряжения всей природы: всё, что живёт на земле, – деревья, хлеба и травы, звери и люди стояли, дрожа и затаив дыхание; звон колоколов на далекой колокольне слышался теперь ясно, но не как могучая, победоносная сила, а лишь как похоронный плач по умершему (Иван Франко „Под оборогом”, переклад А. Островського).

Тема 2. Чергування голосних звуків

1. Модифікації і чергування звуків: відмінність мовних явищ.
2. Історичні чергування голосних звуків:
 - найдавніші чергування голосних;
 - чергування [o] та [e] з [i];
 - чергування [o] та [e] з [Ø];
 - чергування [e] та [o] після шиплячих і [й];
 - чергування [и] з [o] у звукосполученнях [ри], [ли] – [ро], [ло].
3. Чергування голосних [y], [i] з [в], [й].
4. Особливості чергування голосних звуків в українській та російській мовах.

I. Обов’язкова література.

1. Жовтобрюх М., Кулик Б. Курс сучасної української літературної мови. – К., 1972. – С. 130 – 142.
2. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. А. Грищенка. – К., 1997. – С. 56 – 64.
3. Тоцька Н. Сучасна українська літературна мова: фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. – К., 1981. – С. 117 – 126.
4. Юшук І. Українська мова. – К., 2003. – С. 131 – 143.

II. Додаткова література.

1. Караванський С. Секрети української мови. – К., 1994. – С. 10 – 11.

2. Караванський С. Пошук українського слова, або боротьба за національне „я”. – К., 2001. – С. 131 – 133.
3. Пономарів О. Культура слова. Мовностилістичні поради. – К., 2001. – С. 24 – 26.

Блок завдань для перевірки теоретичного матеріалу

Завдання 1. Чергування фонем – це

а) явища, пов’язані з частковими змінами фонemi у мовному потоці, внаслідок чого вона набуває того чи іншого відтінку, проте не втрачає своєї фонематичної приналежності;

б) зміни, внаслідок яких фонemi втрачають свою визначальну якість і набувають нової, зовсім відмінної якості.

Завдання 2. У якому рядку представлено найдавніші чергування голосних звуків:

а) [e] – [o]; [e] – [i]; [y] – [a]; [e] – [и] – [Ø]; [y] – [ов]; [o] – [a];

б) [o], [e] – [i]; [o], [e] – [Ø], [e] – [o]; [e] – [i]; [y] – [a];

в) [o] – [a]; [o], [e] – [i]; [o], [e] – [Ø]; [e] – [o].

Завдання 3. Які з названих чергувань голосних звуків є притаманною рисою тільки української мови:

а) [o] та [e] з [Ø];

б) [o] та [e] з [i];

в) найдавніші чергування [и] з [Ø]; [e] з [o]; [a] з [y]; [y] – [и] – [o] – [Ø].

Завдання 4. Які з названих чергувань голосних звуків є спільними для української і російської мов:

а) [o] та [e] з [i];

б) [o] та [e] з [Ø];

в) [e] та [o] після шиплячих і [й].

Завдання 5. В українській мові після шиплячих та [й] голосний [e] виступає:

а) в прикметниках О.в. одн. перед м’яким приголосним;

б) перед м’яким приголосним, а також перед складом з [e] та [и], що походить з давнього [и].

в) в іменниках ж.р. III відміни Р.в. одн. перед наступним м’яким приголосним;

г) перед твердим приголосним, а також перед складом з [a], [o], [y] та [и], що походить з давнього [ы].

Блок практичних завдань

Найдавніші чергування голосних звуків

Завдання 1. *Із поданих речень випишіть слова, в яких би спостерігалися найдавніші чергування голосних звуків. Розподіліть слова у наступний спосіб: 1) чергування [e]–[o]; 2) чергування [i]–[a]; 3) чергування [e]–[i]; 4) чергування [o]–[a]; 5) чергування [y]–[a]; 6) чергування [u]–[Ø]; 7) чергування [y]–[u]–[Ø]; 8) чергування [e]–[u]–[Ø]; 9) чергування [u]–[ой].*

1. І задзвеніли в серці звуки, І розітнувся мій перший спів.
2. Тут ллються пахощі густі, Там гнуться верби п'яні. 3. Але вони сміються, мов вві сні, І погляд мій приковують до себе.
4. Опівночі айсти в саду розцвіли. І стали рожевого ранку чекать. 5. На болоті спала зграя лебедина. Вічна ніч чорніла, і стояв туман. 6. Кликав він проснутись, розгорнути крила, полетіти небом в золоті краї. 7. Закричав від муки, вдарився об камінь, Зранив собі груди, крила поламав. 8. Ніяк барвами досхочу Своїх очей не напою. 9. Бились з ворогом ми славно і вмирили славно ми. 10. Що в мене будуть руки скуті І в мури замкнені пісні. 11. І все за те, що ми свій край любили, що рвались сонце в темряву внести.І понесли в світи хрести та сиві голови похилі. 12. Якими буйними річками Котивсь, шумів би його спів!? 13. І кохану він помітив, Уклонився, шапку зняв. 14. І віки нога ворожа не ступала на наш лан. 15. І здавалось, всі народи їй сплітатимуть вінки. 16. Полетіли б і сказали: „Ви на волі, соколи, А наш Київ сірим муром Печеніги облягли”. 17. А мале хлоп'я давно вже степом котиться-летить (Олександр Олесь).

Завдання 2. I. *Для поданих пар слів запишіть відповідники російською мовою. Простежте, чи відбуваються найдавніші чергування голосних у російській мові. Які з них є спільними для обох мов.*

II. *Поясніть, як змінюється значення дієслів внаслідок чергування голосних [e]–[o], [o]–[a].*

Гонити – ганяти, котити – катати, трусити – трясти, тягти – тугий, нести – носити, везти – возити, веліти – воля, плести – сплітати, плітка; сухий – висихати – сохнути – висхлий.

Чергування [o] та [e] з [i]

Завдання 3. До виділених слів доберіть споріднені слова так, щоб у кожній парі слів був відкритий чи закритий склад. Поясніть чергування [o] та [e] з [i] або його відсутність.

1. Чи не гоже було б нам, браття, розпочати старими **словами** ратних повістей про **похід Ігорів**, Ігоря Святославича. 2. Довго **ніч** меркне. **Зоря** – світ запалала. 3. Кричать **вози** їх **опівночі**, мов **лебеді сполохані**. 4. На Немизі **снопи стелять головами**, **молотять** ціпами харалужними. 5. Коли Ігор **соколом полетів**, тоді Влур вовком **помчав**. 6. О Бояне, **соловію** часу давнього! Аби ти оці полки **ощебета**в. 7. Коні іржуть за Сулою – **дзвенить** слава в **Києві**. 8. Тоді вступив Ігор князь в **золоте стремено** і поїхав по чистому полю („Слово про похід Ігоря, Ігоря, сина Святослава, внука Олега”, переклад Леоніда Махновця).

Завдання 4. I. Поставте іменники в Р.в. одн. Поясніть наявність або відсутність чергування [o] та [e] з [i].

Сніп, горіх, учитель, курінь, камінь, хліб, сіль, тінь, узвіз, поріг, гнів, двір, попіл, папір, віск, дріт, досвід, зріст, оберіг, закон; Львів, Оріхів, Тернопіль, Добропілля, Зіньків, Севастополь, Сімферополь, Овідіополь, Бердичів, Вишгород, Острог, Косів, Борщів, Тячів, Рахів, Самбір, Глухів, Білопілля, Ямпіль, Зборів, Чугуїв.

II. Порівняйте правопис та форми Р.в. одн. власних назв в українській та російській мовах. Поясніть наявність та відсутність чергувань голосних. Напр.: Тячів, Тячева (укр.м.) – Тячев, Тячева (рос.м.).

♦**Завдання для індивідуальної роботи.** З’ясуйте, як правильно в українській мові: **Запорізька чи Запорозька Січ**. Порівняйте з російською мовою. Для аналізу використайте посібник О. Пономаріва „Культура слова. Мовностилістичні поради”.

Завдання 5. Подані словосполучення поставте у формах Р.в., Д.в., О.в. одн. Поясніть наявність чергувань голосних звуків.

Василів капелюх, Гриців борщ, ковалів ключ, братів ставок, Ігорів кіт, Матвіїв курінь, Гордіїв двір, Миронів рід, Олексів

досвід, Олексіїв сік, Федорів ніж, Петрів винахід, Іванів овес, Максимів сад, Дмитрів твір.

Завдання 6. Поясніть, в якій групі слів із буквосполученнями -оро-, -оло-, -ере-, еле- чергування [o] та [e] з [i] не відбувається. З'ясуйте, від чого це залежить.

I. Терези, колона, голос, город, розголос, сторож, терен, волос, берег, колода, через, солома, зелень, череп, шелест, колосок, полотно, полон, полова, долоня, дерево, голод, ворон, мороз, заколот, жереб.

II. Борона, борода, сторона, череда, дорога, корова, береза, ворота, болото.

Чергування [o] та [e] з [Ø]

Завдання 7. Із поданих речень випишіть слова, у яких [o] та [e] чергуються з [Ø]. Поясніть причину появи такого типу чергувань.

1. Човен хитається серед води, Плеще о хвилі весло. Люба дівчино, прийди, прийди, Забудем денне зло! 2. Нащо тобі, хлопче, жінка чорноока? У козака жінка – шабля біля бока! 3. Ой то ж не зоря – дівчина моя З новесенькими та відерцями По водицю йшла. 4. Ой не бійся, дівчинонько, Не бійся нічого, Бо я хлопець молоденький, Не зрадив нікого! 5. Куди їдеш – од'їжджаєш, ти мій сизий орле. Нахиляйтесь, густі лози, Куди вітер віє! 6. Просив, просив відеречко вона йому не дала. Дарив, дарив з руки перстень, вона його не взяла. 7. Ой у лісі, при горісі, при дубку Там повісив Іваньо гойдалку. ...Гойдайся, Голяно, високо, щоб твої биндочки маяли, щоб твої персні сяяли. 8. Ой ти, дівко-семилітко, Одгадаєш сім загадок. 9. Ой в ліску, в ліску листя на грабі, заколядуймо ми своїй бабі. 10. Ой одчиняй, паночку, браму, Бо несем тобі віночок з перлами. 11. Зійди, хмаронько, з неба, Бо нам дощику треба, Дощику хоч дзбаночок – Покропить віночок (Українські народні пісні). 12. Ой та зажурились стрільці січовії, Як Збруч-ріку проходили. 13. Гей, а позаду осавул, Гей, твердий хлопець, як той мур (Стрілецькі пісні).

Завдання 8. У поданих словах змініть форму і поясніть чергування [o] та [e] з [Ø]. Розподіліть слова на дві групи з випадними і вставними голосними.

Нащадок, журавель, згадка, ясла, довідка, щавель, мішок, посол, завдаток, тітка, масток, дубочок, гойдалка, скалка, наслідок, мозок, лікоть, кравець, кісточка, іграшка, значок, жнець, індієць, достаток, язичок, щітка, сойка, мешканець, жовток, пісня, склянка, рядок, полудень, новинка, дно, молоток, качка, квітень, серпень, червень, грудень, додаток, іспанець, знавець, зерно, жоден, європеєць, дочка, гонець.

Завдання 9. До поданих слів російської мови запишіть відповідники українською мовою. В обох мовах утворіть форми Р.в. мн. та порівняйте особливості появи вставних голосних [o] та [e].

Белочка, веточка, ложечка, звёздочка, карточка, рубашечка, косточка, курочка, куропаточка, ленточка, ласточка, ночка, открыточка, ошибка, пелёнка, перевязка, перекличка, перепёлка, плёнка, безделушка, подушка.

Чергування [o] та [e] після шиплячих і [й]

Завдання 10. I. Із поданих речень виписіть виділені слова, поясніть написання [o] та [e] після шиплячих.

II. Доберіть там, де це можливо, споріднені слова, в яких би виявлялося чергування [o] з [e] після шиплячих. Поясніть чи може таке чергування відбуватися при словозміні.

III. Перекладіть виділені слова російською мовою, зверніть увагу на те, які звуки будуть вимовлятися після шиплячих у російській мові. Порівняйте вимову шиплячих приголосних в обох мовах.

1. **Черлен** стяг, біла хоругов, **черлена** чілка, срібне ратище – хороброму Святославу. 2. Дрімає в полі Олегове хоробре гніздо. Не було воно на кривду породжене ні соколу, ні **кречету**, ні тобі, **чорний** ворон. 3. Отут списам поломитись, отут шаблям **пощербитись** об **шоломи** половецької. 4. Він наніс ці рани, дорогі браття, забувши **почесть** і життя, і города **Чернігова** отчий золотий стіл, і свої милої **жони**, красної Глібівни, звичаї і обичаї! 5. А Олег **мечем** крамолу кував. 6. З рання до **вечора**, з вечора до світа летять стрілки гартовані, гримлять шаблі об

шоломи. 7. **Чорна** земля під копитами кістями була засіяна. 8. Уже, княже, туга ум полонила: се ж бо два соколи злетіли з **отчого** стола золотого. 9. Інгвар і Всеволод, і всі три Мстиславичі, нелихого гнізда **шестикрильці!** 10. І помчав до луку Дінця, і полетів соколом під млою, забиваючи гусей і лебедів на сніданок, на обід і на **вечерю.** 11. Ваші хоробрі серця в **жорстокім** харалузі сковані, а в одвазі загартовані. 12. І уже не бачу я сили **дужого,** і багатого ...брата мого Ярослава. Уже понизьте стяги свої, вкладіть свої мечі **пошерблені** („Слово про похід Ігоря, Ігоря, сина Святослава, внука Олега”, переклад Леоніда Махновця).

***Завдання 11.** Перекладіть російською мовою імена по батькові. Поясніть написання голосних після [й] в обох мовах.*

Іван Андрійович, Олекса Матвійович, Степан Олексійович, Микола Георгійович, Василь Зіновійович, Ігор Тимофійович, Юрій Миколайович, Андрій Юрійович, Євген Анатолійович, Олег Сергійович, Борис Валерійович, Василь Леонтіївич, Харитон Гордійович, Стратон Терентійович, Мар'ян Мефодійович.

***Завдання 12.** Перекладіть слова російською мовою. Поясніть написання [о] та [е] в обох мовах.*

Женитися, жонатий, вечеря, звечора, вечорниці, вечоріти, вечірній, четвірка, четвертий, чотири, четверо, шестеро, шостий, чоловік, жовток, жовтий, жовтень, жолудь, жолоб, пшоно, пшениця, щока, його, чого, знайомий, шовк, чорний, чорнило, чорнозем, чорніти, чернець, войовничий, щем, щеміти, защемити, окраєць, чобіт, бджола, бджоляр, боєць, двоєборство.

Чергування [и] з [о] у звукосполученнях [ри], [ли] – [ро], [ло]

***Завдання 13.** Порівняйте звукосполучення *ри-, ли-* в українській мові з їх відповідниками в російській мові. Для слів української мови там, де це можливо, доберіть споріднені слова, в яких би відбувалося чергування [и] з [о] у звукосполученнях [ри] [ли] – [ро], [ло]. Поясніть причину таких чергувань. Чи можуть вони відбуватися в російській мові.*

Українська мова

кривавий
гримати
гриміти
дрижати
кришити
кришка
тривога
тривожити
блищати
блиск
глитати
крихітний
крихта

Російська мова

кровавый
грохать, гроыхать
греметь
дрожать
крошит
крошка
тревога
тревожить
блестеть
блеск
глотать
крохотный
крошка

Чергування голосних [y], [i] з [v], [й].

***Завдання 14.** Перепишіть текст. Поставте правильно літери у, і або в, й, що позначають відповідні звуки. Поясніть умови вживання цих звуків.*

Ще за життя Аркадія Любченка називали „найзагадковішою”, „найтаємничішою” людиною, зараз він набув статусу „найзабутішого” члена ВАПЛІТЕ (і, й) поступово обростає легендами.

Аркадій Любченко (в, у) післявоєнний період згадується (в, у) працях літературних критиків Заходу переважно як людина, котра збрала та зберегла цінні документи літературного життя 20-х – 30-х рр., зокрема літературних організацій „Гарт”, ВАПЛІТЕ, Пролітфронт. Не можна обійти увагою (і, й) те, що „Енциклопедії українознавства”, які видавалися діаспорними українцями (в, у) різні роки, містять статті про Аркадія Любченка, згадується він (і, й) (у, в) спогадах знайомих, друзів, які емігрували з України.

Вада нашої літератури радянського періоду полягала (у, в) тому, що вона не могла відмежуватися від політики існуючої влади, а остання намагалася цілком заволодіти першою. (У, В)сі ті, хто пробував зробити „крок (у, в)бік”, були тотально знищені: (в, у) житті, (в, у) історії, (в, у) пам’яті. Те саме сталося з Любченком та його творами. Після 30-х років його імені не

знайдеш (в, у) жодному українському літературознавчому довіднику чи енциклопедії, а твори перебувають „під замком” (в, у) продовж радянських часів (Леся Пізнюк. Той самий Любченко).

Завдання 15. На поданих прикладах поясніть, як ритмічна структура речення може вплинути на чергування [у] – [в], [і] – [ї].

Для детального аналізу вткористайте додаткову інформацію з праць С. Караванського „Секрети української мови” (підрозділ „Не всі звуки даються в руки”) та „Пошук українського слова, або боротьба за національне „я” (підрозділ „Права рука мовного смаку”).

1. Ой, козаче, утікай Та й на мене славо^{ньки} не пускай („Ішов козак потайком”).
2. Била мене мати зночі За Йванкові гарні очі. Ще й казала буде бити, Щоб Івана не любити („Тече вода каламутна”).
3. За городом качки пливуть, каченята крячуть. Вбогі дівки заміж ідуть, А багаті плачуть („За городом качки пливуть”).
4. Розпрягайте, хлопці, коні Та лягайте спочивать, А я піду в сад зелений, В сад криниченьку копать („Розпрягайте, хлопці, коні”).

Завдання 16. Самостійно доберіть речення, в яких би відбувалося чергування [у] в ролі прийменника чи на початку слова з [в] та відображало наступні правила:

1. Прийменник у між двома приголосними.
2. Прийменник в між двома голосними.
3. Прийменник у (**в**) на початку абзацу, речення.
4. Прийменник у перед [в], [ф], [лв], [св], [тв], [хв].
5. Чергування [у] – [в] на початку слова, наприклад, учора – вчора, втіха – утіха, вуздечка – уздечка, упускати – впускати, упоперек – впоперек, уражений, – вражений.

♦**Завдання для індивідуальної роботи.** Випишіть зі „Словника української мови” приклади іменників, дієслів, прикметників та прислівників, у яких би відбувалося чергування префіксів у-/в-: 1) без зміни лексичного значення слів; 2) слова, в яких таке чергування спричиняє зміну лексичного значення.

♦**Завдання для індивідуальної роботи.** Із текстів, поданих українською та російською мовами, выпишіть слова, в яких

відбуваються усі відомі вам історичні чергування голосних фонем та чергування [y] – [ʋ], [i] – [i̯]. Охарактеризуйте особливості чергування голосних в обох мовах.

Українська мова

Високі верби шуміли над ровом, і небо між ними синіло, наче емаль. Перескочив окіп, скупавшись у материнці і полинях, і знов опинився на стежці. По однім боці хвилювалося жито, по другім – жовтіла глиняна круча, з чубком червоних маків. Як гарно! Йому здавалося, що він тут вперше. Чи не чуже часом? Ні, він ішов по своєму. Дивно, як він мало знає маєток. Мухи бриніли в квітах. Мишка порпалась в глині і нюхала яму. Стежка лагідно здійснювалася вгору і пропадала місцями в густих лопухах. Тепер поле все ширше розкривало свої рамена, все далі розстеляло свою одіж, і, коли він зійшов на горбок, перед ним встали в повній красі всі ниви, зелена пляма низької луки, далека смужечка лісу... І тут, стоячи в осередку своєї землі, він більше почув, ніж подумав, що нікому її не оддасть (Михайло Коцюбинський „Кони не винні”).

Російська мова

Высокие вербы шумели над ровом, и небо между ними синело, словно эмаль. Перепрыгнув через канаву, искупавшись в материнке и полины, и снова вышел на тропинку. По одну сторону волновалась рожь, по другую желтел глинистый обрыв, пестревший красными маками. Как красиво! Ему казалось, что он здесь впервые. Не чужое ли это всё? Нет, он шёл по своей земле. Удивительно, как он мало знает поместье. Мухи жужжали в цветах. Мышка рылась в глине и обнюхивала ямку. Тропинка постепенно поднималась в гору, местами теряясь в густых лопухах. Теперь поле всё шире расправляло свои плечи, всё дальше расстилало свои одёж, и, когда он взобрался на холм, перед ним открылись во всей красе его нивы, зелёное пятно заливного луга, далёкая полоска леса...И здесь, стоя в центре своей земли, он скорее почувствовал, чем подумал, что никому её не отдаст (М. Коцюбинский „Кони не виноваты”, перевод А.Дейча).

Тема 3. Чергування приголосних звуків

1. Історичні чергування приголосних звуків:

- чергування [г] – [ж], [к] – [ч], [х] – [ш], зумовлені впливом першої палаталізації;
- чергування [г] – [з], [к] – [ц], [х] – [с], зумовлені впливом другої палаталізації;
- чергування приголосних у дієслівних коренях внаслідок взаємодії з [й];
- чергування губних приголосних [б] – [бл], [п] – [пл], [м] – [мл], [в] – [вл], [ф] – [фл] внаслідок взаємодії з [й];
- чергування губних приголосних [б] – [бй], [п] – [пй], [м] – [мй], [в] – [вй], [ф] – [фй], [р] – [рй] внаслідок ствердіння приголосних перед [а].

2. Чергування в групах приголосних.

3. Зміни в групах приголосних. Спрощення в групах приголосних.

I. Обов'язкова література.

1. Жовтобрюх М., Кулик Б. Курс сучасної української літературної мови. – К., 1972. – С. 142 – 146.
2. Карпенко Ю. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови: учбовий посібник для студентів філологічних факультетів. – Одеса, 1996. – С. 104 – 114.
3. Тоцька Н. Сучасна українська літературна мова: фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. – К., 1981. – С. 126 – 131.
4. Ющук І. Українська мова. – К., 2003. – С. 120 – 123.

II. Додаткова література.

1. Білоус М., Сербенська О. Екологія українського слова. Практичний словничок-довідник. – Львів, 2005. – 88 с.
2. Волощак М. Неправильно – правильно. Довідник з українського слововживання: за матеріалами засобів масової інформації. – К., 2003. – 160 с.
3. Прокопова Л., Тоцька Н. „Соціофонетичний нарис українського мовлення сучасної молоді (велике місто – мале місто – село)” // Мовознавство. – 1990. – № 3. – С. 17 – 26.
4. Современный русский литературный язык / Под ред. Н. Шанского. – Ленинград, 1988. – 671 с.

Блок завдань для перевірки теоретичного матеріалу

Завдання 1. Які з вказаних чергувань приголосних звуків є притаманною ознакою української мови (у порівнянні з російською мовою):

- а) [п] – [пл], [б] – [бл], [в] – [вл];
- б) [к] – [ч], [г] – [ж], [х] – [ш];
- в) [б] – [бй], [в] – [вй], [п] – [пй], [п] – [пй], [ф] – [фй], [м] – [мй], [р] – [рй].

Завдання 2. Який тип чергування приголосних відбувається у поданих формах слів: виносити – виношу, ткати – тчу, лягати – ляжу, водити – воджу:

- а) чергування приголосних внаслідок першої палаталізації;
- б) чергування приголосних внаслідок другої палаталізації;
- в) чергування внаслідок взаємодії приголосних з [й].

Завдання 3. Які з названих чергувань приголосних відбулися внаслідок другої палаталізації:

- а) [г] – [з'], [к] – [ц'], [х] – [с'];
- б) [б] – [бй], [в] – [вй], [п] – [пй], [ф] – [фй], [м] – [мй], [р] – [рй];
- в) [п] – [пл], [б] – [бл], [в] – [вл], [м] – [мл], [ф] – [фл];
- г) [г] – [ж], [к] – [ч], [х] – [ш].

Завдання 4. Яке з названих чергувань приголосних властиве тільки українській мові (у порівнянні з російською мовою); підтвердіть це на прикладах:

- а) [г] – [ж], [к] – [ч], [х] – [ш];
- б) [г] – [з'], [к] – [ц'], [х] – [с'].

Завдання 5. Яке з названих чергувань приголосних відбулося внаслідок ствердіння губних приголосних перед [а], що в українській мові на письмі передається за допомогою апострофа; підтвердіть це на прикладах:

- а) [б] – [бй], [в] – [вй], [п] – [пй], [ф] – [фй], [м] – [мй], [р] – [рй];
- б) [п] – [пл], [б] – [бл], [в] – [вл], [м] – [мл], [ф] – [фл].

Завдання 6. Яке з названих чергувань приголосних звуків відбувається в іменниках ж.р. в Д.в. одн. та в іменниках ж.р., ч.р. і с.р. в М.в. одн.:

- а) [г] – [ж], [к] – [ч], [х] – [ш];

- б) [д] – [дж], [т] – [ч], [з] – [ж], [с] – [ш], [зд] – [ждж], [ст] – [шч];
 в) [г] – [з'], [к] – [ц'], [х] – [с'].

Завдання 7. У якому рядку правильно подано форми дієслів, які б відображали закономірності чергувань приголосних у дієслівних коренях:

- а) лажу, їжджу, кручу, мащу, лечу;
 б) кося, водю, їздю, можу, колю;
 в) говорю, вожу, хожу, сажу, печу;
 г) творю, носю, пустю, мастю, крутю.

Завдання 8. У якому рядку подано такі приголосні звуки, які можуть чергуватися з відповідними їм м'якими приголосними:

- а) [д], [с], [т], [з], [дз], [ц], [л], [н], [р];
 б) [г], [к], [х], [ш], [д], [с], [т], [з];
 в) [д], [дз], [с], [ц], [дж], [н].

Завдання 9. У яких групах приголосних відбувається спрощення (випадання приголосного звуку):

- а) –ждн-, –здн-, –стн-, –стл-, –зкн-, –скн-, –слн-, –рдц-;
 б) –стц-, –стч-, –рдц-, –стн-, –стл-;
 в) –стськ-, –нтськ-, –нтств-, –чрн-, –шчк-;
 г) –знд-, –снт-, –стл-, –жнд-.

Блок практичних завдань

Завдання 1. Від поданих слів утворіть форми Д. в. та М. в. одн., поясніть появу чергувань приголосних звуків.

Байка, атака, невдаха, облога, скарга, рух, смуга, балалайка, банка, ланцюг, галузка, ворог, туга, будяк, бік, кожух, потяг, тайга, юшка, ватага, брунька, послуга, глек, шеренга, спека, підлога, рух, верхівка, плуг, чарка, повіка, діалог, завірюха, подвиг, вивіска, подруга, вигадка, послуга, вибух, примха, вказівка, розруха, грудка, тривога.

Завдання 2. Із поданих речень виписуйте слова, в яких би відбувалося чергування [з] – [ж], [к] – [ч], [х] – [ш] та [з'] – [з'], [к'] – [ц'], [х'] – [с'] при словозміні та при словотворенні.

1. – Як спали, Палагночко, душко? – на язиці у неї вертілась відповідь: – Гаразд, як ви? (Михайло Коцюбинський). 2. Іншу

людину хоч по вуха засип розкошами, а вона таки белькоче: „Мало, мало!” (Марко Кропивницький). 3. Внизу – косогір, забитий снігом, а – далі царство лісів, у яких людина губиться, як голка в снігу (Григорій Тютюнник). 4. Хтось давно ще сказав, що спів – то мова душі, то голос серця (Панас Мирний). 5. Словом горох з капустою, нічого не розбереш, що там діється. Кипить, мов в горшку (Михайло Коцюбинський). 6. Так-то, сину, держи руку за жінкою, а матері не можна буде в своїй хаті й слова промовити (Іван Нечуй-Левицький). 7. У Галі кожна жилочка забриніла в її похвалі (Панас Мирний). 8. – А ти вже собі дівчину знайшов? – не лютує батько, і Гнат губиться в догадках: що це означає? (Михайло Стельмах). 9. Недурно кажуть, що як має скластися лихо, то бог і розум відбере (Михайло Коцюбинський). 10. Сьому вже треба так боки нагріти, щоб не діждав більш рясту топтати! (Пантелеймон Куліш). 11. Тимко щільніше тулиться до стіни і наводить очі на двері (Григорій Тютюнник). 12. – Нема краю моему гніву! Нема сили знести муки серця (Іван Нечуй-Левицький). 13. Вовк одійшов убік, але не втих, він жалібно й тривожно повискував, аж мурашки в людей нишпорили по спинах (Євген Гуцало). 14. У Чіпки аж мороз подрав по спині: він ніколи не чув такого дідового голосу (Панас Мирний). 15. Ось і почнуть дурні язики до небес піднімати Марка, а його місити в багнюці (Михайло Стельмах).

Завдання 3. I. Від поданих іменників утворіть зменшено-пестливі форми за допомогою суфікса -ок-, поясніть чергування приголосних.

II. Чи спостерігаємо чергування приголосних у російській мові при творенні зменшено-пестливих форм іменників? Відповідь обґрунтуйте.

Зразок: будяк – будячок.

Бублик, ланцюг, гачок, горщик, дах, горох, дзвінок, замок, заробіток, оберемок, коник, пасок, подарунок, равлик, серпанок, танок, уривок, холодок, ціпок.

Завдання 4. Утворіть дієслова від поданих іменників, поясніть чергування приголосних.

Зразок: знак – позначати.

Вага, напруга, слуга, крик, друг, круг, скарга, тривога, туга, сміх, гріх, верх, мука.

Завдання 5. Подані власні назви поставте у формі М. в. одн., перекладіть російською мовою, поясніть чергування приголосних.

Шепетівка, Кам'янка-Бузька, Стара Виживка, Глибока, Миколаївка, Врадіївка, Калинівка, Корюківка, Згурівка, Кам'янка, Мала Виска, Знам'янка, Царичанка, Христинівка, Чаплинка, Макіївка, Новобогданівка, Софіївка, Велика Багачка, Талалаївка, Піщанка, Велика Писарівка, Велика Лепетиха.

Завдання 6. Від поданих дієслів української та російської мов утворіть форми 1 ос. одн. та 1 ос. мн. Поясніть причини чергувань приголосних звуків.

Зразок: укр. мова: підписати: 1ос.одн.: підпишу; 1 ос.мн.: підпишемо.

рос. мова: подписать: 1 лицо ед. ч.: подпишу; 1 лицо мн.ч.: подпишем.

Українська мова: підписати, підносити, перемогти, переносити, переказати, осудити, опустити, оповістити, сплатити, розрізати, нагородити, наблизитися, лягти, лестити, котити, запустити, запровадити, заощадити, закрутити, вписати, вносити, винагородити, викликати, хрестити, ушкодити, приїжджати.

Російська мова: подписать, подносить, победить, переносить, пересказать, осудить, опустить, оповестить, оплатить, разрезать, наградить, приблизиться, лечь, льстить, катить, запустить, учредить, сберечь, закрутить, вписать, вносить, вознаградить, вызвать, крестить, приезжать.

Завдання 7. До поданих слів доберіть такі однокореневі, які б засвідчували чергування [б] – [бй], [п] – [пй], [в] – [вй], [ф] – [фй], [м] – [мй], [р] – [рй].

Солов'їний, голуб'ятко, коров'ячий, солом'яний, пам'ять, в'юн, пір'я, торф'яний, кам'яніти, ластів'ята, круп'яний, череп'яний, полум'яніти, полив'яний, перем'яти, сузір'я, узгір'я.

Завдання 8. I. Поясніть, яке чергування приголосних спостерігаємо в поданих парах слів.

II. До дієслів доконаного виду доберіть самотійно форми недоконаного виду, а також 1 особи одн. та 3 особи мн. Простежте, які чергуванням приголосних відбуваються.

III. Перекладіть подані слова російською мовою, встано-

віть, чи спостерігаємо в російській мові таке саме чергування приголосних, як і в українській мові. Для роботи скористайтесь українсько-російським словником.

I. Перехопити – перехоплювати, оздобити – оздоблювати, захопити – захоплювати, ослабити – ослаблювати, відновити – відновлювати, відокремити – відокремлювати, послабити – послаблювати, виспатися – висиплятися.

II. Охопити, уособити, виробити, виправитися, утрапити, схопити, укріпити, умовити, приспати, установити, викривити, уявити, прибавити.

Зміни у групах приголосних

Завдання 9. До поданих слів доберіть спільнокореневі, які б ілюстрували спрощення в групах приголосних.

Пристрасть, честь, очистити, доблесть, сповістити, свист, совість, уста, хруст, вість, злість, щастя, користь, тріск.

Завдання 10. Подані слова запишіть у дві колонки: 1) ті, де спрощення в групах приголосних відбувається при вимовлянні; 2) де спрощення в групах приголосних передається на письмі.

Агентство, склити, очисний, тріснути, баластний, шістнадцять, зап'ястний, проїзний, туристський, злісний, студентський, капосний, форпостний, свиснути, персня, контрастний, шелеснути, журналістський, корисний, гігантський, очисний.

Завдання 11. До поданих слів запишіть іменники, від яких вони утворилися. Подайте механізм утворення прикметника за таким зразком: дрогобицький: Дрогобич + -ськ(ий) → дрогобицьський (регресивна асиміляція) → дрогобицьцький (прогресивна асиміляція) → дрогобицький (стягнення довгого [ц':]).

Ткацький, острозький, запорізький, козацький, товариський, золотоніський, калузький, калуський, словацький, черемоський.

Завдання 12. Від поданих слів утворіть прикметники та іменники із суфіксами -ськ(ий), -цьк(ий), -зьк(ий); -ств(о), -зтв(о), -цтв(о). Поясніть чергування в групах приголосних або його відсутність.

Овруч, Воронеж, Ладога, Тбілісі, Гамбург, Прага, Цюрих,

Гетеборг, Бішкек, Владивосток, Єкатеринбург, Новгород;

грек, казах, узбек, турок, **чех**, латиш, **таджик**, **киргиз**, словак, француз, чиновник, **купець**, жебрак, турист, **студент**, агент, заступник, багач, гігант, молодець, вояк, брат, боягуз, парубок, каліка.

II. Виділені слова перекладіть російською мовою, порівняйте, які зміни приголосних відбуваються при творенні прикметників в обох мовах. Сформулюйте особливості змін у групах приголосних в українській та російській мовах.

♦Завдання для індивідуальної роботи.

1. *Із поданих висловів виписуйте такі, де у написанні слів простежуються помилки, зумовлені незнанням мовця закономірностей чергування голосних і приголосних фонем української мови.*

Для допомоги використайте праці М. Волощак „Неправильно – правильно. Довідник з українського слововживання: за матеріалами засобів масової інформації” та М. Білоус, О. Сербенської „Екологія українського слова. Практичний словничок-довідник”, включені до списку додаткової літератури.

Від вітвірка до суботи; доходна частина бюджету, в саму ціль влучити, Калушський район; домогтися результатів; пражський торт; питтєва вода; ковтала слюну; розходження в поглядах; у цій приголомшивій звістці; пройнявся бажанням, мнясні страви; передвиборна кампанія; зупинитися на роздорожжі; від щирого серця; порадувати дітвору; сидіти вечерами; укладати договір; розведений сок.

2. *Підготуйте реферат за працею Л. Прокопової та Н. Тоцької „Соціофонетичний нарис українського мовлення сучасної молоді (велике місто – мале місто – село)”, включеної до списку додаткової літератури.*

Модуль третій

Тема 1. Склад і складоподіл

1. Акустичні та артикуляційні властивості складу. Визначення складу.

2. Основні правила фонетичного складоподілу.

3. Фонетичний та орфографічний поділ слова на склади.

I. Обов’язкова література.

1. Сучасна українська літературна мова: Підручник/ За ред. А. Грищенка. – К., 1997. – С. 72 – 74.
2. Тоцька Н. Сучасна українська літературна мова: фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. – К., 1981. – С. 132 – 136.
3. Современный русский литературный язык / Под. ред. М. Шанского. – Ленинград, 1988. – С. 146 – 150.
4. Український правопис. – К., 1993.

II. Додаткова література.

1. Аванесов Р. О слогоразделе и строении слога в русском языке // Фонетика современного русского литературного языка. – М., 1956. – 240 с.
2. Сімович В. Проблема гармонії складів у морфології слов'янських мов. – Прага, 1937. – 10 с.
3. Українська мова. Енциклопедія. – К, 2004. – С. 599 – 600.

Блок завдань для перевірки теоретичного матеріалу

***Завдання 1.** Які мовленнєві одиниці членуються на склади:*

а) текст; б) речення; в) синтагми; г) слово.

***Завдання 2.** Які із запропонованих визначень складу ґрунтуються на його атрикуляційних й акустичних особливостях:*

а) склад – це один звук або сполучення кількох звуків, що вимовляються одним поштовхом видихуваного повітря;

б) склад – це частина слова, утворена поєднанням звуків із зростаючим і спадним напруженням при їх артикуляції;

в) склад – це мінімальний відрізок (сегмент) мовлення, що характеризується максимальною артикуляційною єдністю звуків, які розташовуються в порядку зростання м'язової напруженості та акустичної інтенсивності, має єдину вершину гучності, представлену голосним;

г) склад – це фонетичне слово або його частина, що складається з голосного, до якого можуть долучатися один або кілька приголосних.

***Завдання 3.** З якими особливостями української мови пов'язані правила поділу слів на фонетичні склади:*

а) з поділом слова на фонемі;

б) з поділом слова на значущі частини (корінь, префікс, су-

фікс та ін.);

в) з тяжінням української мови до відкритих складів та дією закону зростаючої гучності;

г) з орфографічними правилами переносу слів з одного рядка в інший.

Завдання 4. *Якщо два однакових шумних приголосних стоять поряд, то межа складоподілу проходить:*

а) між ними; б) після них; в) перед ними.

Відповідь проілюструйте прикладами.

Завдання 5. *Якщо три приголосних, з яких перших два однакові шумні, а третій – сонорний, стоять поряд, то межа складоподілу проходить:*

а) після першого шумного; б) після другого шумного; в) перед ними; г) після них.

Завдання 6. *Якщо з двох приголосних, що стоять поряд, другий сонорний, то межа складоподілу проходить:*

а) між ними; б) перед ними; в) після них.

Завдання 7. *Якщо два сусідні приголосні сонорні, то межа складоподілу проходить:*

а) між ними; б) перед ними; в) після них.

Завдання 8. *Якщо з двох сусідніх приголосних перший дзвінкий, а другий глухий, то межа складоподілу проходить:*

а) між ними; б) перед ними; в) після них.

Блок практичних завдань

Завдання 1. *Поділіть слова на склади. Сформулюйте правила складоподілу в кожному конкретному випадку. Для цього позначте ступінь гучності звука цифрами: 4 – гучність голосних; 3 – гучність сонорних; 2 – гучність дзвінких; 1 – гучність глухих. Поясніть, як змінюється гучність залежно від кінця і початку складу.*

Зразок: роз-ки-сну-ти – 342-14-134-14.

Жандармський, чорнобривці, снідання, смуглявість, розбагатіти, розмокнути, п'яний, півмісячний, надбережний, підрівню-

вати, м'ясниця, м'якушка.

Завдання 3. У поданих текстах, які належать до різних часових проміжків, поділіть слова на склади. Визначте кількість відкритих і закритих складів і доведіть, що в українській мові простежується тяжіння до відкритих складів.

I. Бо так і Василій учив, зібравши при цім юнаків: (треба мати) душі чисті, непорочні, тіла худі, лагідну бесіду і в міру слово Господнє; при їді і питті без галасу великого бути, при старих – мовчати, премудрих слухати, старим – покорятися, ... без лукавства розмовляти, ... не лютувати словом, не хулити розмовою, ... долу очі мати, а душу – вгору (Володимир Мономах. Поучення).

II. Поява Антонича на початку тридцятих років у самому середохресті українського літературного життя була настільки ж бажаною, наскільки й несподіваною. За дивними і ніколи не прогнозованими сплетіннями особистої долі, історичних обставин і пов'язаних із ними абстракцій сприйняття, Антонич може вважатися поетом, надовго викреслюваним з нашої пам'яті (Юрій Андрухович. Дванадцять обручів).

Завдання 4. Поділіть слова на склади. Встановіть типи складів (прикритий/неприкритий; відкритий/закритий). Підкресліть нескладотворчі голосні.

Авеню, кукрудзяний, вправність, духмяний, бідненький, випрасуваний, енциклопедичний, жебракувати, випростуватися, етнологія, зареєструвати, витрощити, жерстяний, запліснявілий, абстрактний, красномовність, обкроїти, ймовірний.

Завдання 5. Поділіть слова на склади. Із кількох звуків складається в них перший склад.

Їзовий, їдкий, їжитися; юнга, ювіляр, юрба, юніор; яструбиний, яснішати, якнайліпше; смність, єднати, єпархія.

♦Завдання для індивідуальної роботи.

Підготуйте реферати на такі теми: 1. Експіраторна теорія визначення складу. 2. Теорія м'язової напруженості Л. Щерби при визначенні складу. 3. Теорія гучності Р. Аванесова при характеристиці складу.

Тема 2: Наголос й основні правила наголошування слів у сучасній українській літературній мові

1. Визначення наголосу. Його артикуляційна й акустична природа:

- динамічний (силовий) наголос, особливості динамічного наголосу в українській і російській мовах;
- кількісний (довготний) наголос;
- музичний (тонічний) наголос;
- якісний наголос.

2. Функції наголосу (конститутивна, ідентифікаційна, смислова, формотворча, стилістична).

3. Типи наголосу за місцем ротащування у слові:

- вільний і сталий наголос;
- поняття про постійний і рухомий наголос;
- поняття про головний і побічний наголос;

4. Фразовий наголос, типи фразового наголосу:

- наголос акцентної групи;
- синтагматичний наголос;
- логічний наголос;
- емпатичний наголос.

5. Правила наголошування слів у сучасній українській літературній мові.

6. Причини порушення літературних норм при наголошуванні слів.

I. Обов'язкова література.

1. Винницький В. Українська акцентна система: становлення, розвиток. – Львів, 2002.
2. Головашук С. Складні випадки наголошення: Словник-довідник. – К., 1995. – 192 с.
3. Карпенко Ю. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови: учбовий посібник для студентів філологічних факультетів. – Одеса, 1996. – С. 125 – 137.
4. Орфоепічний словник / Укл. М. Погрібний. – К., 1984.
5. Орфоепічний словник української мови: В 2-х томах. – К., 2001 – 2003.
6. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. А. Грищенка. – К., 1997. – С. 74 – 77.
7. Тоцька Н. Сучасна українська літературна мова: фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. – К., 1981. – С. 136 – 137.

II. Додаткова література.

1. Задорожній В. Історія наголошення прикметників з суфіксом –ськ- української мови // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 32 – 40.
2. Караванський С. Секрети української мови. – К., 1994. – С. 15 – 24.
3. Микитин М. Формування орфоепічних норм української літературної мови (на матеріалі „Грамматики малороссийского наречия” О. Павловського і „Словника української мови” Білецького-Носенка) // Мовознавство. – 1996. – № 1. – С. 37 – 42.
4. Орфоэпический словарь русского языка: Произношение, ударение, грамматические формы. – М., 1987.
5. Пономарів О. Культура слова. Мовностилістичні поради. – К., 2001. – С. 26 – 33.
6. Потєбня А. Ударение. – К., 1973. – 167 с.
7. Наконечний М. Орфоепічні норми та їх значення // В кн.: Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. – К., 1969.

Блок завдань для перевірки теоретичного матеріалу

Завдання 1. Яка наука вивчає особливості наголосу:

а) фонологія; б) акцентологія; в) граматика.

Завдання 2. Які з поданих ознак словесного наголосу характеризують його артикуляційні особливості:

а) збільшення тривалості звучання;

б) м'язова напруженість мовного апарата, збільшення сили видиху;

в) зміна частоти основного і власного тону звучання.

Завдання 3. Динамічний наголос – це:

а) виділення наголошеного складу інтонаційно, підвищенням основного тону;

б) виділення одного зі складів слова більшою силою видихуваного повітря;

в) виділення складу більшою тривалістю звучання.

Завдання 4. Сила динамічного наголосу є більшою:

а) у російській мові; б) в українській мові.

Завдання 5. За фонетичними особливостями наголос в українській мові є:

а) тільки динамічним;

- б) музичним і динамічним;
- в) динамічним і якісним;
- г) динамічним, кількісним і якісним.

Завдання 6. *Якісний наголос – це:*

- а) зміна акустичних параметрів якості звучання між наголошеними і ненаголошеними голосними звуками;
- б) це виділення наголошеного складу підвищенням основного тону;
- в) це виділення наголошеного складу збільшенням м'язової напруги мовного апарата.

Завдання 7. *Здатність наголосу припадати на будь-який склад у слові є властивістю:*

- а) вільного наголосу; б) постійного наголосу; в) подвійного наголосу; г) побічного наголосу.

Завдання 8. *В українській мові наголос в межах одного слова може бути:*

- а) тільки рухомим; б) тільки нерухомим; в) і рухомим, і нерухомим.

Доведіть це на прикладах.

Завдання 9. *Наявність побічного наголосу в українській мові простежується:*

- а) у складних словах;
- б) у сполученнях прийменника з іменником (напр. до тебе, на дорозі, на ніч);
- в) у сполученнях допоміжного дієслова з прикметником (був веселий, був погожий).

Завдання 10. *Який із типів фразового наголосу може графічно зображатися послідовним записом кількох літер на позначення подовження голосного, а іноді приголосного звуків:*

- а) наголос акцентної групи;
- б) синтагматичний наголос;
- в) логічний наголос;
- г) емпатичний наголос.

Завдання 12. *Фразовий наголос виділяється у такій сегментній одиниці, як:*

- а) слово; б) речення; в) текст.

Блок практичних завдань

Завдання 1. До поданих слів усно доберіть різні граматичні форми в однині і множині. Запишіть слова у дві колонки: 1) ті, в яких постійний наголос; 2) ті, в яких рухомий наголос.

Гарненькі, гілочка, гарбузище, гарбуз, захопити, затісний, звукопис, ім'я, кипіти, ковзкий, кожух, колоситися, майновий, межиріччя, незагойний, марнота.

Завдання 2. Із поданих речень випишіть складні за будовою слова. Визначте в них головний і побічний наголос.

1. А обрїй утікав. Я надбігав щосил моїх. Та обрїй горлозгукій пустився впрост. 2. У затишку прожити не судилось: ударив грім – і зразу шкереберть усе пішло, що ніби тільки снилось, як життєіснування й життєсмерть. 3. Мідяногорлим гласом сосновий мрів орган. Красо моя, окрасо, бери мене у бран. 4. Ти десь живеш на призабутім березі моїх змілілих пам'ятей. Блукаєш пустелею моїх молодощасть як біла тінь суворої скорботи. 5. Я, певен, яблуня була, паморочила світ довкола, в рясному цвіті рясночولا тужила, ніжилась, жила. 6. Самовигоряння йому не звичне. Віра ж бо триває останніми жаринами жалів. 7. Як сонях сонце п'є стозлотопелюстками, де хата постає – ковчегом над роками (Василь Стус).

Завдання 3. Розподіліть подані пари слів на дві групи: 1) у яких простежується подвійне наголошування, властиве літературній мові; 2) у яких наголос виконує смислорозрізнавальну функцію. Для роботи використовуйте працю С. Головащука „Складні випадки наголошення. Словник-довідник”.

Бавовняний і бавовняний; артікул і артикул; басма і басма́; бажаний і бажаний; винагоро́да і вінагоро́да; гілля і гілля́; батьківщина і батьківщина; варення́ і варення́; ви́года і виго́да; загну́тий і загну́тий; ма́ляр і маля́р; зав'я́зка і за́в'язка; мандрі́вник і мандрі́вник; морквя́ний і морквя́ний.

♦**Завдання для індивідуальної роботи.** Розподіліть подані пари слів на дві групи: 1) у яких наголос виконує смислорозрізнавальну функцію; 2) в яких одне з наголошувань є неправильним.

Міліме́тр – міліме́тр; непере́хідний – непере́хідний; набо́жний – набо́жний; пере́сїчний – пере́сїчний; о́бід – о́бід; о́бладнання – о́бладна́ння; пла́тнік – пла́тнік; ско́ропис – ско́ропис;

паша – па́ша; прія́тель – прія́тель; че́рпати – черпа́ти; перебро́дити – перебро́дити; перенос́ний – переносни́й; ви́падок – ви́падок; бе́ремо – беремо́; легки́й – ле́гкий; трі́ска – тріска́; за́лоза – залоза́; іде́мо – ідемо́; че́рствіти – черстві́ти.

Завдання 4. Зі словами му́зика, музи́ки музі́ка складіть речення, поясніть значення кожного слова, яку функцію виконує наголос?

Завдання 5. Поставте наголос у виділених словах. Поясніть, як він впливає на значення слів.

1. **Хліба**, змиті дощем, яскраво зелені (Олесь Гончар). 2. На столі лежав великий окраєць **хліба** (Петро Панч). 3. Ніхто **ніде** не гомонів (Тарас Шевченко). 4. Їй **ніде**, бідній було жити (Іван Франко). 5. Три **жнива** нехай тобі буде на рік (Леся Українка). 6. З косами йшли косарі на **жнива** (Яків Щоголів). 7. Де незгода, там часто і **шкода** (Народна творчість). 8. Кров не вода, розливати **шкода** (Народна творчість).

Завдання 6. Від поданих дієслів утворіть іменники і доведіть, що здебільшого наголос у префіксальних іменниках припадає на префікс. Окремо випишіть слова, які не підлягають під це правило. Складіть реченні з виділеними словами.

Наприклад: вихо́дити – ви́хід; відгу́куватися – відгук; переї́здити – переї́зд (місце переправи: залі́зничний переї́зд) і переї́зд (переї́дження: тут переї́зд заборонено).

Запитувати, записувати, запускати, вилітати, вирізати, виступати, **написати**, натискати, наглядати, **передруковувати**, розбігатися, **розголошувати**, роздумувати, розганятися, підносити, **підозрювати**, підступати, підпалити, підходити.

Завдання 7. Від поданих іменників утворіть форми множини. Поясніть, які закономірності наголошування простежуються.

Бочка, брат, булка, вал, врожай, весляр, голуб, дах, діжка, жердка, журавель, звістка, казка, кістка, копійка, литка, ложечка, мисочка, молитва, гра, гудзик, дослід.

Завдання 8. Користуючись орфоепічними словниками української мови і російської мови, поставте наголос в українсько-російських відповідниках.

Гидкий – гадкий, дошка – доска, дрова – дрова, живопис –

живопись, заробіток – зароботок, заселення – заселение, населення – население, обстріл – обстрел, оглянутися – оглянуться, одноліток – однокласник, обмін – обмен, алфавіт – алфавит, біднота – беднота, кріпкий – крепкий, заголовок – заглавие, розвідка – разведка, усмішка – усмешка (улыбка), фарфор – фарфор, висіти – висеть.

Завдання 9. У поданих іменниках поставте наголос, доберіть до них споріднені слова-прикметники українською і російською мовами. Зверніть увагу на особливості їхнього наголошування в обох мовах.

Полтавщина, Київщина, черствіти, загадка, танець, волошка, пустоцвіт, сіножать, сміливість, людина, рукопис, кропива, живопис, адреса.

Завдання 10. Від поданих дієслів утворіть 1 ос. одн. теперішнього часу й 1 ос. мн. майбутнього часу. Яка закономірність простежується у наголошуванні таких граматичних форм дієслів?

Наприклад: нести – несу́, несемо́.

Зайти, відбити, йти, збагнути, обтяти, надіслати, захистити, встояти, жити, досадити, мовчати, прийняти.

Завдання 11. Поставте наголос у словах поданого тексту. Підкресліть хвилястою лінією слова, на які припадає наголос акцентної групи; прямою лінією – слова із синтагматичним наголосом; двома лініями – слова, на які припадає логічний наголос. Прочитайте текст уголос.

Культурний розвиток західних областей України – Галичини, Закарпаття, Буковини – відбувався в особливих умовах. Ці землі до 40-х років ХХ століття були відірвані від Наддніпрянської України. У відмінних від Наддніпрянщини умовах галичани виробили галицький варіант української мови, дещо відмінний від наддніпрянського варіанту.

На галицький варіант української мови впливали польська, німецька, старослов'янська і знову таки російська мова. Російська мова, правопис якої у ХІХ столітті зберігав чимало рис старослов'янської мови, була найближчою для розуміння галицької інтелігенції. Грамотність галичан базувалася на старо-

слов'янській мові – мові церкви. Укази Петра І не мали поширення на Галичину, і там нерусифікована старослов'янська мова і старослов'янський правопис стали базою, на якій розвивався галицький варіант нашої мови (Святослав Караванський. Пошук українського слова, або боротьба за національне „я” (Слово Галичині). – К., 2001. – С. 115.).

♦Завдання для індивідуальної роботи. *Із поданих слів виписіть такі, в яких наголос поставлено неправильно. За орфоепічним словником української мови перевірте правильне наголошування.*

Кроїти, рінковий, фартух, яловичина, параліч, гостей, бадьоренький, діалог, некролог, донька, договір, граблі, випадок, непролазний, помилковий, показ, одного, прийду, причеплю, скуплю, слизкий, сімнадцятьох, росьяний, упоперек, ущипнути, яблуневий.

Контрольні питання для самоперевірки

1. Предмет і завдання фонетики і фонології. Зв'язок фонетики з іншими науками.
2. Визначення понять “звук” і “фонема”, основні ознаки цих мовних одиниць.
3. Сегментні (лінійні) і надсегментні (нелінійні) звукові одиниці.
4. Будова мовного апарата. Активні і пасивні мовні органи.
5. Артикуляційна й акустична характеристика звуків української мови.
6. Класифікація голосних звуків.
7. Класифікація приголосних звуків.
8. Порівняльна характеристика звукової системи української і російської мов.
9. Фонетична транскрипція. Фонетичний розбір слова.
10. Фонологічна ситема української мови.
11. Ознаки фонем, їх вияв у мовленні.
12. Комбінаторні модифікації голосних і приголосних фонем (загальна характеристика).
13. Позиційні модифікації голосних і приголосних фонем.
14. Типи асиміляції приголосних фонем.
15. Особливості асиміляції приголосних за дзвінкістю/глухістю в українській мові.
16. Асиміляція за місцем і способом тврення.
17. Асиміляція за твердістю/м'якістю.
18. Дисиміляція приголосних фонем.
19. Модифікації і чергування фонем: відмінність мовних явищ.
20. Історичні чергування голосних фонем.
21. Найдавніші чергування голосних фонем.
22. Чергування [o] та [e] з [i].
23. Відхилення від чергування [o] та [e] з [i].
24. Чергування [o] та [e] з [Ø].
25. Чергування [e] та [o] після шиплячих і [й].
26. Відхилення у чергуванні [e] та [o] після шиплячих і [й].
27. Чергування [и] з [o] у звукосполученнях [ри], [ли] – [ро], [ло].
28. Чергування голосних [y], [i] з [в], [й].

29. Особливості чергування голосних фонем в українській та російській мовах.
30. Історичні чергування приголосних фонем (загальна характеристика).
31. Чергування приголосних [г] – [ж], [к] – [ч], [х] – [ш], зумовлені впливом першої палаталізації.
32. Чергування приголосних [г] – [з], [к] – [ц], [х] – [с], зумовлені впливом другої палаталізації.
33. Чергування приголосних у дієслівних коренях внаслідок взаємодії з [й].
34. Чергування губних приголосних [б] – [бл], [п] – [пл], [м] – [мл], [в] – [вл], [ф] – [фл] внаслідок взаємодії з [й].
35. Чергування губних приголосних [б] – [бй], [п] – [пй], [м] – [мй], [в] – [вй], [ф] – [фй], [р] – [рй] внаслідок ствердіння приголосних перед [а].
36. Чергування в групах приголосних.
37. Зміни в групах приголосних.
38. Спрощення в групах приголосних.
39. Акустичні та артикуляційні властивості складу. Визначення складу.
40. Основні правила фонетичного складоподілу.
41. Фонетичний та орфографічний поділ слова на склади.
42. Визначення наголосу. Його артикуляційна й акустична природа.
43. Динамічний (силовий) наголос, особливості динамічного наголосу в українській і російській мовах.
44. Кількісний (довготний) наголос; музичний (тонічний) наголос; якісний наголос.
45. Функції наголосу (конститутивна, ідентифікаційна, смислова, формотворча, стилістична).
46. Типи наголосу за місцем роташування у слові.
47. Поняття про постійний і рухомий наголос.
48. Поняття про головний і побічний наголос.
49. Фразовий наголос, типи фразового наголосу: наголос

акцентної групи; синтагматичний наголос; логічний наголос; емпатичний наголос.

50. Правила наголошування слів у сучасній українській літературній мові.
51. Причини порушення літературних норм при наголошуванні слів.

Навчальне видання
Фонетика і фонологія
сучасної української літературної мови

Практичні завдання

Укладач: **Гуцуляк Тетяна Євгенівна**, кандидат філологічних наук, доцент

Відповідальний за випуск: **Гуйванюк Ніна Василівна**,
доктор філологічних наук, професор.

Технічний редактор: **Клим Ірина Гаврилівна**

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 891 від 08.04.2002 р.

Підписано до друку 14.02.2007. Формат 60 x 84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 2,84.
Обл.-вид. арк. 3.06. Зам. 82. Тираж 50.

Друкарня видавництва „Рута” Чернівецького національного університету
58012, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2.